

ОСОБЛИВОСТІ ЗАКОНОДАВЧОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЕКСПЕРТНИХ УСТАНОВ В УКРАЇНІ

ФІЛІПЕНКО Наталія Євгенівна - кандидат юридичних наук, доцент (доцент кафедри права Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»)

Orcid:<https://orcid.org/0000-0001-9469-3650>

УДК 343.9

DOI 10.32782/EP.2020.3.13

В роботі проаналізована нормативна база, касаюча проблеми кримінологічної діяльності експертних установ в Україні. Подвергнуто дослідженню закон України «О судебной экспертизе» и действующие процессуальные законы, регламентирующие деятельность экспертных учреждений по проведению судебных экспертиз и осуществлению профилактической деятельности по предупреждению преступлений. Установлено два самостоятельных способа разработки и реализации профилактических мероприятий экспертными учреждениями: 1) по заданию уполномоченных органов при рассмотрении гражданских, административных или уголовных производств; 2) в порядке экспертной инициативы.

Ключевые слова: преступность, профилактика, эксперт, судебная экспертиза, экспертная инициатива.

Постановка проблеми

Стаття 1 КК України визначає своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань шляхом визначення, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили. Однак не слід перебільшувати значення покарання у захисті визначених е кримінальному законодавстві об'єктів кримінально-правової охо-

рони. Призначення покарання за злочинне посягання, що вже сталося, є необхідним важливим актом, але не єдино можливою реакцією держави на злочинність.

При всій значущості кримінально-правового впливу у боротьбі зі злочинністю зазначений напрямок протидії злочинності має обмежений характер. Державна політика у зазначеній сфері не може бути зведена лише до традиційного запізнитого втручання правосуддя вже після вчинення кримінального правопорушення. Другим і, мабуть, найважливішим напрямком діяльності держави і суспільства є вжиття заходів щодо попередження ще не вчиненого, але можливого суспільно небезпечного прояву. Однак суб'єктний склад і відповідна законодавча регламентація їх кримінологічної діяльності зазнала в останній час суттєвих трансформацій. Безпосередньо це стосується і експертних установ у процесі досудового розслідування кримінальних правопорушень.

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми

Питанням розробки теорії судової експертології та експертної профілактики були присвячені роботи багатьох учених радянської доби, сучасних вітчизняних науковців та фахівців закордонних шкіл. Серед них – Т. В. Авер'янова, І. А. Алієв, Ф. Г. Амінєв, М. І. Бажанов, В. С. Батиргарєєва, Р. С. Белкін, А. Ф. Волобуєв, В. В. Голіна, Д. П. Гуріна, Ф. Е. Давудов, І. М. Даньшин, О. М. Джу́жа, В. А. Журавель, А. В. Іщенко,

В. Ю. Квашиш, О. М. Ключев, В. П. Колмаков, В. Г. Лукашевич, В. В. Лук'яненко, Г. А. Матусовський, Г. М. Мінковський, О. Г. Михайлянц, П. П. Михайленко, О. М. Моїсєєв, Е. Б. Сімакова-Єфремян, О. П. Снігер'єв, І. Я. Фрідман, В. Ю. Шепітько, О. В. Шеслер, В. М. Шерстюк, М. Г. Щербаковський, О. П. Угровецький, М. П. Яблоков та інші. Праці названих учених, беззаперечно, слугують основою нашого дослідження, але сьогодення потребує подальшого теоретичного аналізу та розкриття окресленої проблематики. Адже сформульовані у цих працях норми і постулати потребують не лише вдосконалення та уточнення, а й формування, на підставі концептуальних змін чинного законодавства, нового погляду на особливості кримінологічної діяльності експертних установ.

Мета дослідження: дослідити правові засади кримінологічної діяльності експертних установ в Україні та запропонувати шляхи її вдосконалення.

Завдання дослідження обумовлене метою роботи та полягає в необхідності юридичного аналізу закону України «Про судову експертизу» та чинного процесуального законодавства щодо профілактичної діяльності експертних установ, повноважень експерта із зазначеного напрямку та способів їх реалізації.

Основний зміст

Правову основу діяльності експертних установ складають Конституція України, Кримінальний кодекс, Кримінальний процесуальний кодекс, Цивільний процесуальний кодекс, Кодекс адміністративного судочинства, закони України «Про судову експертизу», «Про прокуратуру», «Про оперативно-розшукову діяльність» та низка підзаконних актів, зокрема Накази Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження положення про Експертно-кваліфікаційну комісію МВС та атестацію судових експертів Експертної служби МВС» від 08.02.2017 за №102, «Про затвердження Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України» від 06.11.2015 за №1343, «Про

затвердження Інструкції про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події» від 03.11.2015 за № 1339 тощо [1].

Усі перелічені нормативно-правові акти спрямовані на врегулювання правових, організаційних і фінансових основ експертної діяльності в Україні. У той же час питання кримінологічної діяльності експертних установ, їх місце в системі суб'єктів протидії злочинності та повноваження залишається відкритим.

Профілактична діяльність різних суб'єктів, незалежно від рівня застосування, об'єму і характеру попереджувальних дій та функцій, може бути направлена не тільки на попередження кримінальних правопорушень, усунення причин та умов, що сприяють їх вчиненню, але і на створення чи посилення антикриміногенної обстановки, яка перешкоджає виникненню конфліктних ситуацій і сприяє виробленню позитивного стереотипу поведінки. Потреба законодавчого закріплення профілактичної діяльності отримала власний розвиток у різних галузях права і знайшла своє відображення, перш за все, у нормативно-правових актах сфери правоохоронної діяльності [2, с. 20]. Слід зазначити, що адміністративне та кримінальне законодавство радянської доби (середина ХХ ст.) проблемам причин та умов злочинності та їх усуненню приділяло особливого значення. Питання профілактики адміністративних правопорушень знайшли своє відображення в Основах законодавства Союзу РСР та союзних республік про адміністративні правопорушення і у ряді інших нормативних актів [2, с. 21]. Стаття 55 Основ кримінального судочинства встановлювала важливе положення, згідно з яким при проведенні дізнання, попереднього слідства і судового розгляду кримінальної справи орган дізнання, попереднього слідства і судового розгляду, прокурор і суд зобов'язані були виявляти причини й умови, що сприяли вчиненню злочинів [2, с. 21].

У подальшому, Кримінально-процесуальний кодекс (ст. ст. 23, 23-1, 23-2), Закон «Про прокуратуру» (ст. ст. 3, 5, 20, 23) Закон «Про міліцію» (ст. 2), Закон «Про службу безпеки України» (ст. 2) остаточно закріпив за правоохоронними органами обов'язок з попередження злочинів. У багатьох роз'ясненнях Пленуму Верховного Суду України, викладених у постановках, вказувалося на необхідність виконання судами вимог ст. 23 КПК України. У п. 4 Пленуму Верховного Суду України від 29 червня 1984 року № 5 зверталася увага судів на необхідність відповідно до вимог статей 23, 232, 340 КПК України виявляти причини й умови, які сприяли вчиненню злочину, та вживати заходів щодо їх усунення [3]. Враховуючи зазначені тенденції в юридичній літературі все частіше стали висловлюватися пропозиції щодо прийняття спеціального закону про профілактику злочинів та інших правопорушень [4, с. 298], однак сучасний напрямок реформування українського законодавства свідчить про певне ігнорування проблем профілактики злочинності та посилення ролі правоохоронних органів та суду в питаннях спеціального попередження кримінальних правопорушень.

При прийнятті нового Кримінального процесуального кодексу 2012 р. були вилучені ст. 23, 23-1, 23-2 про обов'язок органу дізнання, слідчого, прокурору та суду при провадженні дізнання, досудового слідства і судового розгляду кримінальної справи виявляти причини і умови, які сприяли вчиненню злочину та утримувати відповідні рішення щодо їх усунення. Зазнала суттєвих змін і первісна редакція ст. 157 проекту КПК України, присвячена предмету доказування у кримінальній справі, звідки було вилучено обов'язок суб'єктів кримінального судочинства при проведенні дізнання, досудового слідства та судового розгляду кримінальної справи виявляти причини й умови, які сприяли вчиненню злочину [5, с. 111]. Аналогічної трансформації зазнав новий закон «Про прокуратуру». Звучать окремі думки про те, що в новому Законі України «Про національну поліцію» одним із першочергових завдань поліції є здійснення превентивної та профілактич-

ної діяльності, спрямованої на запобігання вчиненню правопорушень та виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню кримінальних та адміністративних правопорушень і здійснення у межах своєї компетенції заходів для їх усунення (ст. 23), це, у свою чергу, виключає потребу дублювання зазначених обов'язків у КПК України. Також у ч. 2 ст. 25 закону «Про прокуратуру» наголошується, що Генеральний прокурор, керівники відповідних прокуратур, їх перші заступники та заступники відповідно до розподілу обов'язків координують діяльність правоохоронних органів відповідного рівня у сфері протидії злочинності. Однак, на нашу думку, прийняття загального положення, навіть на рівні закону, без регламентації та встановленого порядку його практичної реалізації залишає його декларативним та необов'язковим. На сьогодні, практично відсутні в матеріалах кримінальних проваджень постанови, подання та окремі ухвали щодо усунення причин та умов вчинення кримінальних правопорушень. У цьому контексті заново виникає питання, яке вважалося майже вирішеним, щодо кримінологічної (профілактичної) діяльності експерта в процесі проведення судової експертизи.

Закон України «Про судову експертизу» визначає останню як дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду.

Головними обов'язками експерта незалежно від виду судочинства та підстави проведення експертизи, відповідно до зазначеного закону (ст. 12), є проведення повного дослідження і надання обґрунтованого та об'єктивного письмового висновку; надання роз'яснень щодо даного ним висновку; самовідвід за наявності передбачених законодавством підстав, які виключають його участь у справі. Інші обов'язки судового експерта передбачаються процесуальним законодавством.

Для реалізації зазначених завдань судовий експерт незалежно від виду судочинства має право:

1) подавати клопотання про надання додаткових матеріалів, якщо експертиза призначена судом або органом досудового розслідування або ознайомлюватися з матеріалами справи, що стосуються предмета судової експертизи;

2) вказувати у висновку експерта на виявлені в ході проведення судової експертизи факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання;

3) з дозволу особи або органу, які призначили судову експертизу, бути присутнім під час проведення слідчих чи судових дій і заявляти клопотання, що стосуються предмета судової експертизи;

4) подавати скарги на дії особи, у провадженні якої перебуває справа, якщо ці дії порушують права судового експерта;

5) одержувати винагороду за проведення судової експертизи, якщо її виконання не є службовим завданням;

6) проводити на договірних засадах експертні дослідження з питань, що становлять інтерес для юридичних і фізичних осіб, з урахуванням обмежень, передбачених законом.

Інші права судового експерта передбачаються процесуальним законодавством.

Процесуальне законодавство практично відтворює положення закону України «Про судову експертизу» з особливостями тієї або іншої сфери її застосування. Так, Стаття 72 Цивільного процесуального кодексу зазначає, що експертом може бути особа, яка володіє спеціальними знаннями, необхідними для з'ясування відповідних обставин справи.

У цивільній справі експерт зобов'язаний:
- дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому питання;

- з'явитися до суду за його викликом та роз'яснити свій висновок і відповіді на питання суду та учасників справи.

Експерт також має право:

1) ознайомлюватися з матеріалами справи;

2) заявляти клопотання про надання йому додаткових матеріалів і зразків, якщо експертиза призначена судом;

3) викладати у висновку експертизи виявлені в ході її проведення факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання;

4) бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предмета і об'єктів дослідження;

5) для цілей проведення експертизи заявляти клопотання про опитування учасників справи та свідків;

6) користуватися іншими правами, що надані Законом України «Про судову експертизу».

Призначений судом експерт може відмовитися від надання висновку, якщо надані на його запит матеріали недостатні для виконання покладених на нього обов'язків. Заява про відмову повинна бути вмотивованою.

Аналогічні права та обов'язки передбачені кримінальним процесуальним законодавством. Стаття 69 КПК України зазначає, що експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань.

Таким чином, ні в законі України «Про судову експертизу», ні в Цивільному та Кримінальному процесуальних кодексах напряду не встановлюється обов'язок експерта щодо виявлення причин та умов вчинення кримінальних правопорушень, а також розроблення пропозицій щодо протидії злочинності в межах своїх повноважень.

У юридичній літературі вказують на два шляхи експертної профілактики кримінальних правопорушень. Перший, на підставі закону України «Про національну поліцію» щодо обов'язку поліції відносно виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню кримінальних та адміністративних правопорушень (ст. 23) [6], передбачається можливість органу дізнання, слідчому, прокурору та суду безпосередньо під час призначен-

ня експертизи поставити запитання щодо причини та умов конкретного кримінального правопорушення або інших факторів, що сприяють скоєнню тих чи інших видів злочинних посягань та проступків. Другий шлях серед спеціалістів-кримінологів називають експертною ініціативою. У процесуальній науці та науці про судово-експертну діяльність експертна ініціатива розглядається як діяльність експерта, яка спрямована на формулювання профілактичних пропозицій, зокрема щодо усунення причин та умов вчинення кримінальних правопорушень [7, с. 109]. На підставі закону України «Про судову експертизу», положень Цивільного та Кримінального процесуальних кодексів експерт має право викладати у висновку експертизи виявлені в ході її проведення відомості, які мають значення для кримінального провадження і з приводу яких йому не були поставлені запитання. Як зазначено в абз. 5 п. 2.1 «Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень», експерт має право указувати у своєму висновку на факти, виявлені під час проведення експертизи, які мають значення для справи, але стосовно яких йому не були поставлені питання, та *на обставини, що сприяли (могли сприяти) вчиненню правопорушення*[8]. Слід відзначити, що право експерта вийти за межі поставлених йому на вирішення питань було викликано судовою та слідчою практикою, оскільки органи слідства та суду не завжди розуміють можливість того чи іншого дослідження, не завжди компетентно формулюють питання [9, с. 15; 10, с. 14].

На переконання Я. В. Комісарової: «Процесуальна самостійність експерта, можливість здійснення ним своєї функції забезпечуються ексклюзивними правами, якими експерта наділяє кримінальне процесуальне законодавство (право виходити за межі отриманого доручення про проведення експертизи і викласти у висновку експертизи виявлені в ході її проведення відомості, з приводу яких експерту не були поставлені запитання)» [11, с. 253]. Таким чином, сучас-

не нормативно-правове регулювання профілактичної діяльності експертних установ у цілому дозволяє задіяти спеціальні знання для встановлення причин та умов як конкретних суспільно небезпечних посягань, так і окремих груп та видів кримінальних та інших правопорушень. Використання спеціальних знань у профілактичних цілях може мати місце за конкретною справою і групою справ, з кримінальних і цивільних справ, на попередньому слідстві і в суді, за межами діяльності правоохоронних органів. Дані, отримані при здійсненні судових експертиз, використовуються з метою усунення обставин, які сприяють злочинам та іншим правопорушенням, нещасним випадкам, удосконалення діяльності окремих установ і організацій тощо [2, с. 44]. Підтверджується це положення відповідними підзаконними актами щодо профілактичної діяльності експертних установ. Так, у відповідних Наказах МВС прямо зазначається про обов'язок профілактичної діяльності експертних служб МВС України щодо окремих видів незаконної діяльності, зокрема терористичної [8; 12], корупційної [13], техногенної та пожежонебезпечної [14], а також внутрішньої безпеки [15].

Висновки

Таким чином, експертна діяльність щодо справ попередження злочинів та проступків за чинним законодавством може реалізовуватися за двома напрямками. Перший - за відповідним запитом уповноважених органів під час розгляду цивільних, адміністративних або кримінальних проваджень, другий - з власної ініціативи, на підставі відповідних нормативно-правових актів, що регламентують діяльність експертних установ. При цьому зазначена діяльність повинна полягати не тільки в констатації встановлених недоліків, порушень, недосконалості певних правил, технічних процесів або механізмів тощо, але і в розробці, із застосуванням спеціальних знань, профілактичних рекомендацій щодо усунення недоліків, удосконалення цих правил, процесів і механізмів.

Закон «Про судову експертизу» та чинне процесуальне законодавство потребує

додаткової регламентації щодо кримінологічної діяльності експертних установ при реалізації своїх повноважень у процесі виконання судових експертиз.

Література

1. Експертна служба МВС України. URL : <https://dndekc.mvs.gov.ua/>.

2. Профілактика правопорушень (кримінологічні та експертно-криміналістичні аспекти): монографія / П. В. Мельник, Н. О. Данкович, І. Я. Фрідман, та ін. Ірпінь: Національний університет ДПС України, 2011. 170 с.

3. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 29 червня 1984 року № 5 «Про практику застосування судами України законодавства про повторні злочини». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-84#Text>.

4. Криминальная мотивация / Антонян Ю.М., Гульдан В.В., Кудрявцев В.Н. и др., под ред. В. Н. Кудрявцева. Москва: Наука, 1986. 304 с.

5. Давиденко В. Кримінологічна діяльність суб'єктів кримінального судочинства. Вісник Національної академії прокуратури України. 2008. № 4. С. 111-117.

6. Закон України «Про Національну поліцію» № 580-VIII від 2 липня 2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.

7. Зорин Л. В. Назначение и проведение судебной экспертизы в стадии судебного разбирательства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Челябинск, 2010. 230 с.

8. Наказ Міністерства юстиції України № 53/5 від 08.10.98 «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>.

9. Лазарева Л. В. К вопросу о правовом статусе эксперта в уголовном судопроизводстве. Судебная экспертиза. 2009. №1. С. 10-17.

10. Петрухина А. Н. Проблемы развития института экспертной инициативы в

уголовном судопроизводстве. Российский судья. 2004. №1. С.14-15.

11. Комиссарова Я. В. Концептуальные основы профессиональной деятельности эксперта в уголовном судопроизводстве: дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Москва. 2013. 684 с.

12. Наказ МВС № 1183 від 30.11.2006 «Про затвердження переліку посад працівників експертної служби МВС України, які залучаються Антитерористичним центром та його координаційними групами при регіональних органах Служби безпеки України до проведення заходів щодо запобігання терористичним проявам та їх припинення». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1293-06#Text>.

13. Антикорупційна програма експертної служби МВС України. URL : <https://dndekc.mvs.gov.ua/wp-content/uploads/2018/06/anticor2017.pdf>

14. Наказ МВС України № 22 від 17.01.2019 «Про затвердження уніфікованої форми акта, складеного за результатами проведення планового (позапланового) заходу державного нагляду (контролю) щодо дотримання суб'єктом господарювання вимог законодавства у сфері техногенної та пожежної безпеки, та інших форм розпорядчих документів». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0073-19#Text>.

15. Наказ МВС України № 888 від 6.11.2018 «Про затвердження Порядку проведення перевірок діяльності структурних підрозділів апарату МВС, Національної гвардії України, територіальних органів з надання сервісних послуг МВС, закладів, установ і підприємств, що належать до сфери управління МВС». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1354-18#Text>.

FEATURES OF LEGISLATIVE REGULATION OF CRIMINOLOGICAL ACTIVITY OF EXPERT INSTITUTIONS IN UKRAINE

The normative base on the problems of criminological activity of expert institutions in Ukraine is analyzed in the work. The law of Ukraine "On forensic examination" and the current procedural laws, which regulate the

АНОТАЦІЯ

У роботі проаналізовано нормативну базу з проблем кримінологічної діяльності експертних установ в Україні. Піддано дослідженню закон України «Про судову експертизу» та чинні процесуальні закони, які регламентують діяльність експертних установ з проведення судових експертиз та здійснення профілактичної діяльності із запобігання кримінальних правопорушень. Встановлено два самостійні способи розробки та реалізації профілактичних заходів експертними установами: 1) по завданню уповноважених органів під час розгляду цивільних, адміністративних або кримінальних проваджень; 2) у порядку експертної ініціативи.

Перший спосіб реалізується у процесі виконання експертом судової експертизи. Основною проблемою реалізації експертної профілактики в цьому випадку є необхідність отримання відповідних завдань від правоохоронних органів при призначенні відповідної експертизи.

Другий спосіб ґрунтується на відповідних нормах цивільного процесуального і кримінального процесуального законодавства, які дозволяють вказувати у висновку експерта на виявлені під час проведення судової експертизи факти, що мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання.

Важливим, з точки зору реалізації запланованих експертом попереджувальних заходів є адресат, якому спрямовуються такі пропозиції, а також нормативно закріплений обов'язок їх виконання. На підставі проведеного дослідження підтверджується необхідність подальшого вдосконалення чинного законодавства у сфері підвищення ефективності кримінологічної діяльності експертних установ.

Ключові слова: злочинність, профілактика, експерт, судова експертиза, експертна ініціатива.

activities of expert institutions for forensic examinations and preventive activities to prevent criminal offenses, have been studied. Two independent methods of development and implementation of preventive measures by expert institutions have been established: 1) on the instructions of authorized bodies during the consideration of civil, administrative or criminal proceedings; 2) by way of expert initiative.

The first method is implemented in the process of performing by an expert of forensic examination. The main problem in the implementation of expert prevention in this case is the need to obtain appropriate tasks from law enforcement agencies in the appointment of appropriate expertise.

The second method is based on the relevant rules of civil procedural and criminal procedural law, which allow to indicate in the expert's opinion on the facts identified during the forensic examination that are relevant to the case and about which he was not asked questions.

Important in terms of implementation of planned expert preventive measures is the addressee, who directed such proposals and legal obligation secured their implementation. Based on the research confirmed the need for further improvement of the legislation in the field of efficiency, of activity, of criminological expert institutions.

Keywords: crime, prevention, expert, forensic examination, expert initiative.